

Universiteit Utrecht

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

S. K. Loipner en M. Keesenberg
0446742   0438960

Begeleiding door Prof. dr. M. S. Stroebe

*Master Klinische- en Gezondheidspsychologie, Faculteit Sociale Wetenschappen
Universiteit Utrecht*

Oktober 2009

VOORWOORD

In het kader van de masteropleiding klinische- en gezondheidspsychologie van de Universiteit Utrecht hebben wij het onderzoek verricht dat ten grondslag ligt aan de thesis voor u.

Door persoonlijke en wetenschappelijke nieuwsgierigheid hebben wij voor een afstudeeronderzoek gekozen naar rouw bij volwassenen die een broer of zus hebben verloren. Hiermee zijn wij een nieuwe weg ingeslagen binnen de wetenschappelijke literatuur, wat een erg leerzaam en bijzonder proces was. Wij kunnen alleen maar hopen dat nog velen zullen volgen. Het uitvoeren van dit onderzoek hebben we natuurlijk niet alleen kunnen doen. Zonder de goede begeleiding en opbouwende kritiek van Prof. dr. Margaret Stroebe had onze thesis niet deze vorm gehad. Maggie, hartelijk dank voor je enthousiaste begeleiding, je goede suggesties, ideeën en je vertrouwen in ons. Ook op momenten waarop het onderzoek niet soepel verliep, konden we bij haar terecht en liet zij ons zien dat onderzoek altijd door kan gaan, wanneer het enthousiasme en de inzet aanwezig zijn.

Tevens willen we graag Minke Weggemans en Wim Kramers van de Stichting Broederziel bedanken voor het promoten van ons onderzoek onder de broers en zussen. Ook willen we jullie bedanken voor het meedenken tijdens de ontwikkelingsfase van de vragenlijst. Jullie tips en adviezen hebben ervoor gezorgd dat we een instrument hebben kunnen ontwikkelen dat belangrijke aspecten van de rouwervaring van broers en zussen en andere groepen meet. Ook willen we de Landelijke Stichting Rouwbegeleiding bedanken, omdat we gebruik mochten maken van hun website om mensen op te roepen deel te nemen aan het onderzoek.

Daarmee komen we op de volgende groep mensen die we willen bedanken. Alle broers, zussen, zoons en dochters die hun medewerking hebben verleend door middel van het invullen van de vragenlijst. Zonder hun inzet en openheid hadden we het onderzoek niet uit kunnen voeren.

Utrecht, oktober 2009

Sarah Loipner

Martha Keesenberg

ABSTRACT

The central focus of the current study is the comparison of sibling bereavement with parental bereavement. Prior research had not compared adult sibling bereavement to a different type of loss. This study offers insight into the intensity of grief, disclosure, social support and loneliness experienced by bereaved adult siblings and children. Different aspects of bereavement, such as disclosure of emotions, perceived social support and loneliness can have consequences for siblings' experience of grief. 111 bereaved adult siblings and 38 bereaved adult children completed a structured questionnaire composed of various scales measuring disclosure of grief, social support, loneliness and the intensity of grief. The results show that, in accordance with the tested hypotheses, bereaved siblings disclosed their grief less freely, and were less satisfied by their social support than bereaved children. Furthermore, bereaved siblings experienced a higher intensity of grief and more emotional loneliness than bereaved children. These results begin to explain the higher intensity of grief experienced by bereaved siblings in this study. More research is necessary to increase awareness about the consequences of sibling bereavement.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	2
ABSTRACT	3
1. INLEIDING	5
1.1 <i>Consequenties bij broers en zussen en intensiteit van rouw</i>	5
1.2 <i>Uiten</i>	7
1.3 <i>Steun uit de omgeving en eenzaamheid</i>	8
2. METHODEN	10
2.1 <i>Inclusie/Exclusie</i>	10
2.2 <i>Steekproef</i>	11
2.3 <i>Meetinstrument</i>	13
2.4 <i>Data-analyse</i>	15
3. RESULTATEN	16
4. DISCUSSIE.....	21
4.1 <i>Conclusie</i>	23
4.2 <i>Limitaties</i>	24
4.3 <i>Consequenties</i>	25
REFERENTIES.....	27
BIJLAGE 1. Tekst ter werving van participanten	30
BIJLAGE 2. Vragenlijst.....	32

1. INLEIDING

Het overlijden van een dierbare is een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in een mensenleven. Wanneer een hechte band verbroken wordt gaat dit gepaard met heftige emoties en een vaak fysiek ervaren pijn (Shapiro, 1994). Weiss (2001) definieert rouw als ernstig en langdurig leed als respons op het verlies van een emotioneel belangrijk persoon. Het aanpassen aan een leven zonder de overledene is voor de meeste mensen een langdurig proces waarbij men ondermeer probeert om te gaan met veranderingen die plaats kunnen vinden in relaties met anderen, waaronder bijvoorbeeld in de rolverdeling binnen een familie (Schaefer & Moos, 2001).

Het verliezen van een dierbare kan een grote variatie aan consequenties tot gevolg hebben. Deze consequenties zijn multidimensionaal en kunnen onderverdeeld worden in affectieve consequenties, waaronder depressie, angst, boosheid en eenzaamheid; cognitieve consequenties, waaronder preoccupatie met gedachten over de overledene, verlaagd zelfvertrouwen en geheugen- en concentratieproblemen; gedragsmatige consequenties, waaronder onrust, spanning, moeheid, huilen en zoekgedrag; en als laatste somatische consequenties, waaronder verlies van eetlust, slaapproblemen, uitputting en een verminderde weerstand (M. Stroebe, Hansson, Stroebe & Schut, 2001). Naast deze meer psychologische consequenties van verlies noemen de onderzoekers ook specifieke gezondheidsconsequenties, waarbij rouwende mensen meer medicatie gebruiken, vaker de dokter bezoeken en vaker opgenomen zijn in het ziekenhuis. Daarnaast is de kans op sterven verhoogd, ondermeer door suïcide

1.1 Consequenties bij broers en zussen en intensiteit van rouw

De band die men met broers en zussen heeft wordt gezien als een van de meest hechte banden die men met leeftijdsgenoten heeft. Broers en zussen zien elkaar opgroeien, kennen elkaars geschiedenis en delen een ouderlijk gezin, waarover zij herinneringen kunnen uitwisselen (Ross & Milgram, 1982). Wanneer een broer of zus sterft kan de overlevende broer of zus het gevoel hebben als enige over te blijven, en kan zich geconfronteerd voelen met de eigen sterfelijkheid. Daarnaast verliest een broer of zus iemand aan wie men zich heeft kunnen meten en waarmee men zich kon vergelijken. Wanneer dit wegvalt kan dit invloed hebben op het identiteitsgevoel (Moss & Moss, 1994).

Uit het onderzoek van Perkins en Harris (1990) komt naar voren dat de gezondheid door het verlies van een dierbare, bij het verlies van een partner en van een broer of zus (eventueel

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

aangetrouwd) op middelbare leeftijd het sterkst beïnvloed wordt ten opzichte van andere familiale banden. Deze uitkomst verbaasde hen, omdat niets in de literatuur op deze impact van het verlies op broers en zussen wees. Zij schrijven dit echter toe aan een tekort aan onderzoeken gericht op rouw van broers en zussen, omdat dit onderwerp als minder belangrijk zou worden gezien.

De schaarse literatuur die beschikbaar is over (gezondheids)consequenties van verlies specifiek voor broers en zussen, is met name gericht op kinderen en adolescenten. Het verliezen van een broer of zus heeft een aantal consequenties voor de overgebleven broer of zus. Zo bleek dat kinderen en adolescenten een gevoel van onvermogen hebben om gevoelens over het verlies te delen. Daarnaast ervaren zij langdurige angstsymptomen, agressie, eet- en slaapproblemen en veranderen hun relaties met leeftijdsgenoten (Rosen; Powell; McCown & Davies; Balk, in Robinson & Mahon, 1997).

Robinson en Mahon (1997) benoemen drie gevolgen van rouw; een multidimensionale rouwreactie, een verandering in zelfperceptie en een verandering in het wereldbeeld, waaronder de eigen plaats en rol hierin. De manier waarop deze drie aspecten beïnvloed en gevormd worden, hangt in hoge mate af van de manier waarop de familie hier vorm aan geeft. Wanneer bijvoorbeeld verwacht wordt dat de overlevende broer of zus als opvolger optreedt, heeft dit consequenties voor de zelfperceptie en het wereldbeeld.

Naast deze informatie over kinderen en adolescenten die een broer of zus hebben verloren, is er veel minder bekend over rouw bij volwassenen waarvan een broer of zus is overleden. In literatuur over rouw bij volwassen broers en zussen valt op dat de participantengroepen erg specifiek zijn, wat een nadelige invloed heeft op de generaliseerbaarheid van de resultaten. Zo laat het onderzoek van Robinson (2001) zien dat volwassenen na het verlies van een broer of zus langere en intensere rouw rapporteren dan een gemengde groep van ouders, kinderen en partners. Hun onderzoek richt zich echter op volwassenen die een broer of zus verloren aan AIDS. Dit maakt de steekproef zeer specifiek en de resultaten weinig generaliseerbaar. Het onderzoek van Perkins en Harris (1990) is specifiek gericht op gezondheidsconsequenties van rouw, en maakt geen onderscheid tussen broers en zussen, en zwagers en schoonzussen.

Huidig onderzoek richt zich op de rouwbeleving van mensen die op volwassen leeftijd een broer of zus hebben verloren. Deze vorm van rouw wordt vergeleken met die bij volwassenen die een ouder hebben verloren. Omdat ook hier een vaststaande familiale hechtingsband aan de orde is waarbij de overledene herinneringen deelde met de overlevende en men zich aan de ander kon spiegelen voor een gevoel van identiteit, zijn deze twee vormen van rouw het meest vergelijkbaar bevonden, en opgenomen in dit onderzoek.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

Het verlies van een ouder is onmiskenbaar een ingrijpende gebeurtenis in het leven van een volwassene. Verschillende veranderingen in het zelfbeeld kunnen gepaard gaan met dit overlijden. Zo kan een persoon na het verlies van beide ouders zijn identiteit als kind moeten aanpassen naar die van wees. Dit kan ondermeer het gevoel tot gevolg hebben dat men nu de zorgdrager binnen het gezin moet zijn. Een gevoel van geborgenheid, verbonden met de herinneringen aan de kindertijd, kan verloren gaan met het verlies van een ouder. Ondanks deze grote gevolgen voor het leven van het volwassen kind, wordt het verlies van een ouder gezien als de meest natuurlijke en verwachte vorm van verlies. In de wetenschappelijke literatuur gaat het verlies van een ouder gepaard met de minst problematische rouwreacties (Osterweis, Solomon & Green, 1984).

Hoewel er hiaten zijn in het empirisch onderzoek naar de rouw van volwassen broers en zussen en de resultaten weinig generaliseerbaar zijn, laten de onderzoeken een duidelijk beeld zien van langdurige intense rouwsymptomen en gezondheidsconsequenties na het verlies van een broer of zus (Robinson, 2001; Perkins & Harris, 1990). De eerste hypothese in het huidige onderzoek is dan ook dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren een hogere intensiteit van rouw ervaren dan volwassenen die een vader of moeder hebben verloren.

1.2 Uiten

Pennebaker, Zech en Rimé hebben vele onderzoeken ondernomen naar het uiten van emoties. In een overzicht van deze onderzoeken beschrijven zij de volgende bevindingen: Mensen uiten hun emoties het meeste naar hun ouders, partners en nabije vrienden. Na een emotionele gebeurtenis heeft vrijwel iedereen behoefte aan het delen van zijn of haar emoties, ongeacht geslacht of persoonlijkheidskenmerken. Opvallend is dat het uiten van de beleefde emoties vrijwel altijd als positief wordt gezien, zelfs als dit betekent dat boosheid, angst of verdriet herbeleefd wordt. Deze positieve beleving staat echter niet in direct verband met daadwerkelijk herstel. Wel kan het bespreken van gedachten over het verlies helpen bij het cognitief “op orde krijgen” van zaken, evenals bij het vinden van redenen en betekenis van het overlijden. Daarnaast stimuleert het uiten van emoties het intact houden en onderhouden van de sociale kring, waarvan men steun ondervindt (Pennebaker, Zech & Rimé, 2001).

Robinson en Mahon (1997) zien bij broers en zussen een terughoudendheid in het delen van hun rouw met anderen. Zo zouden broers en zussen om hun ouders te sparen minder uiting geven aan hun rouw. Ook heeft de omgeving minder oog voor de impact die het verlies op de overlevende broer of zus heeft. Deze terughoudendheid zou negatieve consequenties kunnen

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

hebben voor het verloop van het rouwproces. Uit onderzoek van Boelen, van den Bout en van den Hout (2003) komt naar voren dat het overmatig vermijden van (het uiten van) rouwgerelateerde emoties in een negatief verband staat met het verwerken van verlies. Een disfunctionele vermijding van de verwerking van rouw is verbonden met sterkere rouwgerelateerde symptomen, wat een verhoging van de intensiteit van rouw inhoudt. Deze hogere intensiteit zou een voorbode kunnen zijn van complicaties in het rouwproces en het algehele rouwproces verlengen.

De tweede hypothese in het huidige onderzoek is dan ook dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren minder uiting zullen geven aan hun rouw dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Mogelijk hangt dit samen met een hogere intensiteit van rouw.

1.3 Steun uit de omgeving en eenzaamheid

Over het belang en de invloed van sociale steun na het verlies van een dierbare zijn de resultaten binnen de literatuur veelzijdig. Dat sociale steun in verband staat met een vermindering van de negatieve effecten die rouw kan hebben, laat onderzoek van Martinson en Campos zien (in Schaefer & Moos, 2001). Zo zijn adolescenten in staat de dood van een broer of zus positiever te benaderen als ze kunnen rekenen op steun van hun familie. Wanneer de adolescenten niet het gevoel hadden bij hun familie terecht te kunnen voor steun, beoordeelden zij de invloed van het overlijden van de broer of zus negatiever.

Sociale steun van familie, vrienden en kennissen heeft een positief effect op de verwerking van negatieve gebeurtenissen en zorgt voor de vermindering van consequenties op lichamelijk, cognitief en emotioneel vlak (Wills & Shinar, 2000). Ook zou sociale steun in verband staan met een betere fysieke gezondheid, tevredenheid met het huwelijk, gezonde copingstijlen, en op lange termijn minder symptomen van rouw (Murphy, Lohan, Dimond & Fan, 1998).

Het is belangrijk voor ogen te houden dat de omgeving niet alleen behulpzaam kan zijn door enkel te focussen op de rouw van de achterblijvende persoon. M. Stroebe en Schut (1999) geven met het *dual process model of coping with bereavement* weer hoe met afwisseling tussen aandacht voor en afleiding van het rouwproces, deze op dynamische wijze kan worden doorlopen. Een sociale omgeving die zowel aandacht als afleiding kan bieden zou mogelijk dit proces kunnen ondersteunen.

In de daadwerkelijk geboden steun en de mate waarin men zich gesteund voelt ligt een belangrijk verschil. Hoewel de daadwerkelijk geboden steun geen effect blijkt te hebben op de verwerking van negatieve levensgebeurtenissen, werkt de mate waarin men zich gesteund

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

voelt als een buffer voor de negatieve consequenties van verlies, onplezierige veranderingen en traumatische gebeurtenissen (Wills & Shinar, 2000). Zoals al eerder genoemd bij de consequenties voor broers en zussen, wordt in de wetenschappelijke literatuur zeer weinig aandacht besteed aan rouw van volwassenen die een broer of zus verloren hebben. Het verlies van een ouder, partner en kind zijn meer onderzochte gebieden. Het verlies van een kind wordt gezien als de meest ernstige vorm van verlies (Middleton, Raphael, Burnett, & Martinek, 2001). In de onderzoeken naar de rouwervaring van broers en zussen komt naar voren dat intense rouw bij mensen die een broer of zus verloren hebben minder sociaal geaccepteerd is dan bij andere soorten van verlies (Robinson, 2001).

Het mogelijke gevolg hiervan is dat ook de omgeving het verlies van een broer of zus, ten opzichte van het verlies van ouder, partner of kind, minder aandacht schenkt (Osterweis, Solomon & Green, 1984). Dit kan ertoe leiden dat mensen die een broer of zus verloren hebben zich minder gesteund voelen door hun sociale omgeving. De derde hypothese van dit onderzoek is dan ook dat de sociale omgeving van volwassenen die een broer of zus hebben verloren minder voldoet aan hun behoefte aan steun dan die van volwassenen die een ouder hebben verloren.

Steunende vrienden en familie alleen kunnen echter de consequenties die het verlies van een dierbare heeft niet tegengaan. Het verlies van een dierbare kan de achterblijvende personen een groot gevoel van eenzaamheid geven. Lang is gedacht dat de band met broers en zussen slechts een bijverschijnsel van gemeenschappelijke ouders is en van minder belang dan de band met ouders, kinderen of partners. De band met een broer of zus is echter veelal een sterke band, waar de meeste mensen veel waarde aan hechten. Wanneer een persoon waarmee zij zijn opgegroeid, aan wie zij zich gehecht, gespiegeld en gemeten hebben komt te overlijden, kan dit tot gevolg hebben dat een deel van hun identiteit verloren gaat (Osterweis, Solomon & Green, 1984). Wanneer een hechtingsband verbroken wordt veroorzaakt dit een groot leed bij de achterblijvende persoon, en een hevig verlangen naar de overledene. Door het gemis kan een grote eenzaamheid worden ervaren.

In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen twee vormen van eenzaamheid (Weiss, in DiTommaso en Spinner, 1997). De eerste is sociale eenzaamheid, waarbij de persoon een insufficiënte sociale omgeving heeft, een gebrek aan vrienden en steun. Deze staat in verband met een prettige vriendenkring waarin met zich thuis voelt. Op grond van de verwachte discrepantie tussen de geboden sociale steun bij broers en zussen en hun behoefte,

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

is de vierde hypothese van dit onderzoek dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren meer sociaal eenzaam zijn dan volwassenen die een ouder hebben verloren.

De tweede vorm van eenzaamheid is emotionele eenzaamheid. Bij deze vorm van eenzaamheid wordt een gevoel van alleen-zijn en het missen van aansluiting ervaren, zelfs wanneer men tevreden is over de sociale contacten die men onderhoudt (W. Stroebe & Schut, 2001). Deze vorm van eenzaamheid wordt niet beïnvloed door steun uit de sociale omgeving of de uiting die men geeft aan zijn rouw. Over emotionele eenzaamheid in samenhang met rouw is weinig bekend. Omdat het, vaak onverwachte, verlies van een broer of zus grote gevolgen kan hebben voor de zelfperceptie en identiteit van de overlevende broer of zus, wordt verwacht dat dit verlies ook emotionele eenzaamheid tot gevolg heeft. Het overlijden van een broer of zus beëindigt een levenslange band, en kan de overlevende broer of zus confronteren met de eigen sterfelijkheid. De vijfde en laatste hypothese in het huidige onderzoek is dat het verlies van een broer of zus een grotere emotionele eenzaamheid tot gevolg heeft dan het verlies van een ouder.

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de hypothesen in het huidige onderzoek:

H I: Volwassenen die een broer of zus hebben verloren ervaren een hogere intensiteit van rouw dan volwassenen die een vader of moeder hebben verloren.

H II: Volwassenen die een broer of zus hebben verloren geven minder uiting aan hun rouw dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Mogelijk hangt dit samen met een hogere intensiteit van rouw.

H III: De sociale omgeving van volwassenen die een broer of zus hebben verloren voldoet minder aan hun behoefte aan steun dan die van volwassenen die een ouder hebben verloren.

H IV: Volwassenen die een broer of zus hebben verloren zijn meer sociaal eenzaam dan volwassenen die een ouder hebben verloren.

H V: Het verlies van een broer of zus heeft een grotere emotionele eenzaamheid tot gevolg dan het verlies van een ouder.

2. METHODEN

2.1 Inclusie/Exclusie

In het huidige onderzoek zijn volwassen mannen en vrouwen opgenomen die op enig moment in hun leven een broer of zus, vader of moeder verloren hebben. Twee uitbijters zijn

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder echter verwijderd, op grond van de lange tijd die verstreken is sinds het verlies. Dit waren een participant die een broer verloren heeft en een participant die een zus verloren heeft. Het verlies was respectievelijk 639 maanden en 674 maanden geleden.

2. 2 Steekproef

Participanten Voor huidig onderzoek zijn data verzameld bij 149 participanten, waarvan 111 een broer of zus hebben verloren, en 38 een ouder. De percentages en gemiddelden van de twee groepen op demografische gegevens en gegevens omtrent het overlijden en de overledene zijn in Tabel 1 weergegeven.

De significante verschillen tussen de verliessoorten op de leeftijd van de overledene en de eigen leeftijd bij het overlijden zijn aandachtspunten voor de analyse en interpretatie van de resultaten. Deze zouden invloed uit kunnen oefenen op rouwervaring.

Verder valt op dat de man-vrouw ratio sterk verschilt tussen de broers en zussen en de kinderen, waarbij het percentage vrouwen bij de broers en zussen beduidend hoger is dan bij de kinderen.

De steekproef in het huidige onderzoek is helaas niet representatief voor de populatie. Zo bestaat de steekproef in verhouding uit meer vrouwen dan de Nederlandse bevolking. Verder is meer dan de helft van de participanten hoog opgeleid. Ook dit komt niet overeen met de verhoudingen in de populatie (CBS, 2009).

Procedure Een deel van de participanten is geworven door middel van contactpersonen die zich via (vrijwilligers)werk inzetten voor rouwenden, met de Stichting Broederziel. Deze participanten zijn benaderd via een brief, waarin zij uitgenodigd worden om deel te nemen aan het onderzoek. Ook is er een oproep op de website van de Landelijke Stichting Rouwbegeleiding geplaatst om mensen te werven voor het onderzoek. De teksten die gebruikt zijn bij het werven van participanten zijn opgenomen als Bijlage 1. Verder hebben de onderzoekers mensen benaderd in hun familie-, vrienden- en kennissenkring. De mensen die deel wilden nemen aan het onderzoek konden hun adresgegevens e-mailen naar een voor het onderzoek opgesteld e-mailadres. Vervolgens kregen zij de vragenlijst thuis gestuurd.

Respons In totaal zijn 210 vragenlijsten verstuurd. De respons was groot, 163 vragenlijsten werden ingevuld teruggestuurd. Zeven van de vragenlijsten werden geretourneerd zonder toestemmingsverklaring, waardoor zij op grond van ethische overwegingen niet opgenomen konden worden in het onderzoek. Vier van de vragenlijsten werden niet opgenomen in het databestand, vanwege de manier van invullen van de vragenlijst (waaronder het missen van

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

veel antwoorden, het aankruisen van teveel antwoordmogelijkheden, een overlijden vóór de eigen geboorte of het invullen van één vragenlijst voor meerdere overledenen¹).

Tabel 1

Achtergrond- en Verlieskenmerken bij het Verlies van een Broer of Zus en het Verlies van een Vader of Moeder

	Broer/zus verloren (n=111)	Vader/moeder Verloren (n=38)	Sig. (p)²
<u>Achtergrondkenmerken</u>			
Leeftijd in jaren (M, SD)	50,20 (10,28)	48,39 (13,40)	.391
Geslacht (N (%))			
man	14 (12,6)	14 (36,8)	
vrouw	97 (87,4)	24 (63,2)	
Burgerlijke staat (N (%))			
alleenstaand	15 (13,5)	5 (13,2)	
in een relatie	6 (5,4)	4 (10,5)	
samenwonend	10 (9,0)	5 (13,2)	
getrouwd	72 (64,9)	24 (63,2)	
gescheiden	7 (6,3)	-	
onbekend	1 (0,9)	-	
Opleiding (N (%))			
Lager Onderwijs	-	2 (5,3)	
LBO	3 (2,7)	2 (5,3)	
MULO/MAVO	10 (9,0)	4 (10,5)	
HBS/HAVO/VWO	4 (3,6)	4 (10,5)	
MBO	25 (22,5)	12 (31,6)	
HBO/Universiteit	67 (60,4)	14 (36,8)	
anders	1 (0,9)	-	
onbekend	-	-	

¹ Alle geretourneerde vragenlijsten zijn goed bestudeerd. Enkele vragenlijsten zijn echter op dergelijke wijze ingevuld dat de gegevens buiten het bereik van dit onderzoek vallen en daardoor niet opgenomen konden worden in het onderzoek.

² In tabel 2 zijn enkel de *p*-waarden opgenomen van de vergelijking tussen de twee verliessoorten op de continue variabelen: leeftijd, leeftijd van de overledene, leeftijd van de participant bij overlijden en de tijd sinds het overlijden.

Vervolg Tabel 1

Verlieskenmerken

De overledene (*N (%)*)

broer	60 (54,1)	-
zus	51 (45,9)	-
vader	-	16 (42,1)
moeder	-	22 (57,9)

Onverwacht overlijden

ja	69 (62,2)	18 (47,4)
nee	41 (36,9)	20 (52,6)
onbekend	1 (0,9)	-

**Leeftijd van de overledene
in jaren (*M, SD*)**

43,31 (14,26)	68,71 (15,18)	.000**
---------------	---------------	--------

**Leeftijd participant bij overlijden
in jaren (*M, SD*)**

42.81 (12.58)	37.08 (14.09)	.020*
---------------	---------------	-------

**Tijd sinds overlijden
in maanden (*M, SD*)**

87,36 (108,36)	129,37 (129,60)	.052
----------------	-----------------	------

Doodsoorzaak (*N (%)*)

ziekte < 3 maanden	13 (11,7)	7 (18,4)
ziekte > 3 maanden	54 (48,6)	19 (50,0)
ander lichamelijk falen	23 (20,7)	7 (18,4)
ongeval	7 (6,3)	3 (7,9)
suïcide	9 (8,1)	-
moord	1 (0,9)	-
anders	4 (3,6)	2 (5,3)

---

* $p < .05$

** $p < .01$

2. 3 Meetinstrument

In dit onderzoek is informatie verzameld door middel van een een gestructureerde vragenlijst. Met deze manier van dataverzameling kan een grote groep mensen bereikt worden. Tevens kan de participant de vragenlijst op een zelfgekozen tijd en in eigen tempo invullen, wat gezien het gevoelige onderwerp van belang is. De gehele vragenlijst is opgenomen als Bijlage 2 en kan geraadpleegd worden voor meer gedetailleerde informatie over het meetinstrument.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

In deze vragenlijst zijn negen verschillende onderdelen opgenomen, de subschalen worden stapsgewijs beschreven.

Algemene vragen (A) is de eerste subschaal. Hierin worden vragen gesteld over demografische gegevens, en gegevens omtrent de overledene en het overlijden. Ook worden enkele vragen gesteld over de band met de overledene, het ouderlijk gezin en de professionele en niet-professionele steun die de participant heeft gehad.

Vragen over de band (B) bestaat uit stellingen met betrekking tot de betekenis van de band die de participant met de overledene had. Hiermee wordt de hechting gemeten, volgens de hechtingsschalen van Hogan en DeSantis (1996) Uit de door hen opgestelde items voor hechting bij adolescenten die een broer of zus hebben verloren, zijn enkele items geselecteerd en aangepast aan het huidige onderzoek. De betrouwbaarheid van deze schaal is redelijk, met een Cronbach's alfa van .74.

Vragen over afscheid en uitvaart (C) is het derde onderdeel van de vragenlijst en bestaat uit stellingen die betrekking hebben op het afscheid en de uitvaart van de overledene. Met een Cronbach's alfa van .94 heeft deze schaal een hoge betrouwbaarheid.

Vragen over rouwreacties (D) is het vierde onderdeel van de vragenlijst. Dit is de Rouw Vragenlijst van de Keijser, van den Bout en Boelen (1998). Deze heeft betrekking op de rouwreacties van de participant naar aanleiding van het verlies van de broer, zus of ouder. In dit onderzoek heeft deze schaal een hoge betrouwbaarheid met een Cronbach's alfa van .95.

Vragen over het uiten van rouw (E) is het vijfde onderdeel van de vragenlijst, waarin de participant stellingen worden aangeboden die te maken hebben met het uiten van rouw en factoren die het uiten van het verdriet kunnen belemmeren dan wel vergemakkelijken. De betrouwbaarheid van deze schaal is hoog, met een Cronbach's alfa van .91.

Vragen over de omgeving (F) bestaat uit de Sociale Steunlijst (SSL-I) van van Sonderen (1993). In dit onderdeel worden vragen gesteld over de verkregen sociale steun, in de vorm van het aantal ervaren sociale interacties. Binnen dit onderdeel valt ook de SSL-N schaal, welke het aantal negatieve interacties meet. De SSL-I heeft een goede betrouwbaarheid (Cronbach's alfa 0.93) en inhoudsvaliditeit (Prins et al., 2004). De SSL-I heeft in het huidige onderzoek een Cronbach's alfa van .93.

Vragen over uw wensen ten aanzien van de omgeving (G) is de Sociale Steunlijst-discrepantieschaal (SSL-D) van van Sonderen (1993). Hierin worden dezelfde vragen gesteld als bij onderdeel zes, maar nu is het de bedoeling dat de participant aangeeft in hoeverre hij of zij tevreden is met de verkregen sociale steun. Zo wordt de discrepantie gemeten tussen het aantal ervaren sociale interacties en de gewenste hoeveelheid interacties. Ook de SSL-D heeft

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder een goede betrouwbaarheid (Cronbach's alfa .95). Deze schaal heeft in het huidige onderzoek eveneens een Cronbach's alfa van .95.

Vragen over sociale contacten (H) is het achtste onderdeel van de vragenlijst en bestaat uit stellingen over sociale contacten en eenzaamheid. Hiermee wordt de sociale en emotionele eenzaamheid gemeten. De vragen zijn een selectie uit de UCLA loneliness scale van Russell (DiTommaso & Spinner, 1997), waarin hij de verschillende dimensies van eenzaamheid van Weiss heeft ondergebracht in verschillende schalen. Uit de schalen die sociale eenzaamheid en emotionele eenzaamheid meten zijn enkele vragen geselecteerd en aangepast voor het huidige onderzoek. De sociale eenzaamheid-schaal heeft een goede betrouwbaarheid met een Cronbach's alfa van .83, net als de emotionele eenzaamheidsschaal met een Cronbach's alfa van .85.

Omgaan met het verlies (I) is het negende en laatste onderdeel, waar de participant twee open vragen gesteld worden waarin hij of zij aan kan geven wat het omgaan met het verlies van de broer, zus of ouder vergemakkelijkte en/of moeilijker maakte.

2.4 Data-analyse

De onafhankelijke variabele in huidig onderzoek is Verliessoort (de participant heeft een broer/zus óf een vader/moeder verloren). In een *between-groups* design wordt de invloed van de onafhankelijke variabele gemeten op de volgende afhankelijke variabelen: *rouw* (de intensiteit van rouw), *uiten* (het uiten van rouw), *omgeving* (de mate van steun vanuit de omgeving), *wens omgeving* (de mate waarin de omgeving in steun voldoet aan de behoeften van de participant), *hechting* (de mate van hechting aan de overledene), *band met de overledene*, *emotionele eenzaamheid* en *sociale eenzaamheid*.

De data zijn geanalyseerd met het programma Statistical Package for the Social Sciences 16.0 (SPSS). Bij het analyseren van de data is getoetst welke invloed verliessoort op rouw, uiten en steun heeft. Hierbij is gebruik gemaakt van t-toetsen.

Omdat de overige afhankelijke variabelen (na transformatie) niet normaal verdeeld waren, is er gebruik gemaakt van de non-parametrische equivalent van de t-test, de Mann Whitney U-test, om het verband tussen verliessoort en de onafhankelijke variabelen wens omgeving, hechting, emotionele eenzaamheid en sociale eenzaamheid te analyseren.

Om het effect van verliessoort op de drie onafhankelijke variabelen rouw, uiten en wens omgeving te meten is vervolgens een MANOVA uitgevoerd. Met een multipale regressieanalyse is een overkoepelend model getest, met Uiten en Wens Omgeving als predictoren voor Rouw.

3. RESULTATEN

3.1 Hypothesen

H I: Rouwintensiteit

De eerste hypothese in dit onderzoek was dat de intensiteit van rouw bij volwassenen die een broer of zus hebben verloren hoger zou zijn dan bij volwassenen die een ouder hebben verloren. Om het effect van Verliessoort op Rouw te meten is een onafhankelijke t-toets uitgevoerd. Hieruit bleek een significant verschil tussen Verliessoort en Rouw ($p < .01$), waarbij de broers- en zussengroep significant meer rouwsymptomen rapporteert ($M = 66,16$, $SD = 19,53$) dan de kindergroep ($M = 50,97$, $SD = 19,75$). Deze resultaten zijn terug te zien in Tabel 2. Terugkoppeland naar de hypothese betekent dit resultaat dat de mensen die een broer of zus verloren zijn meer en intensere symptomen van rouw ervaren dan personen die een ouder hebben verloren.

H II: Uiten

Als tweede hypothese in dit onderzoek werd gesteld dat volwassenen na het verlies van een broer of zus minder uiting geven aan hun rouw dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Met behulp van een t-toets is het effect van de onafhankelijke variabele Verliessoort op de afhankelijke variabele Uiten gemeten. Uit deze onafhankelijke t-toets is een significant verschil gevonden tussen de verliessoorten ($p < .01$) in de mate waarin men uiting geeft aan rouw. Daarbij voelt de kindergroep zich significant vrijer om uiting te geven aan zijn rouw ($M = 68,48$, $SD = 14,07$) dan de broers- en zussengroep ($M = 52,79$, $SD = 13,99$). Dit laat zien dat mensen die een broer of zus hebben verloren minder uiting geven aan hun rouw dan mensen die een ouder hebben verloren. In Tabel 2 worden deze uitkomsten wederom gepresenteerd.

Tabel 2

Uitkomsten van uitgevoerde parametrische tests met de vergelijking van twee Verliessoorten op de gemeten schalen: Intensiteit van Rouw, Uiten van Rouw en Gedrag van de Omgeving

	Broer/zus verloren (n=111)	Vader/moeder verloren (n=38)	Sig. P
Schalen (M, SD)			
Rouw	66,16 (19,53)	50,97 (19,75)	<.01*
Uiten	52,79 (13,99)	68,48 (14,07)	<.01*
Gedrag Omgeving	8,37 (0,76)	8,40 (1,05)	.887

* $p < .05$

H III: Sociale steun

Het huidige onderzoek heeft als derde hypothese dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren minder tevreden zijn over de sociale steun die zij ontvangen dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Hiervoor zijn twee analyses uitgevoerd. De eerste om de daadwerkelijke aan rouw gerelateerde steun vanuit de omgeving te meten, de tweede om de tevredenheid met deze interacties te meten. Voor de eerste analyse is wederom een onafhankelijke t-toets gebruikt om het verschil tussen de twee participantengroepen te toetsen op de mate van steunende interacties (Gedrag Omgeving). In Gedrag Omgeving is tussen de verliessoorten geen significant verschil gevonden ($p = .887$). Dit geeft aan dat de gemiddelden van ervaren steun bij de broers- en zussengroep ($M = 8.37$, $SD = 0,76$) niet significant afwijken van die in de kindergroep ($M = 8.40$, $SD = 1.05$). In Tabel 2 zijn deze resultaten eveneens te zien.

Omdat de variabele Wens Omgeving, die de mate waarin de omgeving aan de behoefte van de participanten voldoet meet, niet voldoende normaal verdeeld was om een toets gebaseerd op gemiddelden te gebruiken, is hiervoor de non-parametrische Mann Whitney U test uitgevoerd. Uit de analyse blijkt een significant verschil tussen de groepen. In de kindergroep voldoet de omgeving meer aan de behoefte van de participanten ($Md = 66,00$, $n = 35$) dan in de broers- en zussengroep ($Md = 54,00$, $n = 99$), $U = 966$, $z = -3,885$, $p < .01$, $r = .34$. De grootte van het effect van Verliessoort op Wens Omgeving is een medium effect volgens Cohen (1988, in Pallant, 2008). Deze resultaten zijn weergegeven in Tabel 4.

H IV: Sociale eenzaamheid

De vierde hypothese was dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren zich meer sociaal eenzaam voelen dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Om het effect van Verliessoort op Sociale Eenzaamheid te meten is een Mann Whitney U test uitgevoerd. Hieruit is geen significant verschil gebleken tussen de broers- en zussengroep en de kindergroep ($U = 1935,5$, $z = -0.68$, $p = .494$). Dit betekent dat er geen verschil is tussen de mate van sociale eenzaamheid die de twee groepen rapporteren. In Tabel 4 worden deze resultaten gepresenteerd.

H V: Emotionele eenzaamheid

De laatste hypothese in het huidige onderzoek was dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren meer emotionele eenzaamheid ervaren dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Het effect van Verliessoort op Emotionele Eenzaamheid is tevens gemeten met een Mann Whitney U test. Een significant effect is gevonden tussen de kinderen groep ($Md = 3$, $n = 38$) en de broers- en zussengroep ($Md = 6$, $n = 109$), $U = 1246,5$, $z = -3,70$, $p = .000$. Met een effectgrootte van $r = .31$ is sprake van een medium effect volgens Cohen (1988, in Pallant, 2008). Dit geeft aan dat mensen die een broer of zus hebben verloren meer emotioneel eenzaam zijn dan mensen die een ouder hebben verloren. Deze resultaten zijn terug te vinden in Tabel 4.

3. 2 Overkoepelende analyses

MANOVA Met een multipele variantie analyse wordt als het ware de lineaire combinatie van de afhankelijke variabelen tot een nieuwe afhankelijke variabele gemaakt. Op deze manier wordt de kans op een type I fout, de kans op het onterecht verwerpen van de nulhypothese, verkleind. Een eenweg MANOVA is uitgevoerd om het verschil te meten tussen de verliessoorten te onderzoeken op de afhankelijke variabelen Rouw, Uiten en Wens Omgeving. Voorafgaand zijn de assumpties van normaliteit, lineariteit, univariate en multivariate uitbijters, homogeniteit van variantie-covariantiematrixen en multicolineariteit getest. Aan alle van deze assumpties wordt voldaan. Er was een significant verschil tussen de kindergroep en broers- en zussengroep op de gecombineerde afhankelijke variabele, $F(3, 115) = 11.20$, $p = .000$; Pillai's Trace = .226; partiële $\eta^2 = .226$. Dit laat zien dat de broers- en zussengroep en de kindergroep ook op de gecombineerde variabele van de drie afhankelijke variabelen Rouw, Uiten en Wens Omgeving significant verschillen.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

Multipele regressieanalyse In het theoretische kader werden de invloeden van Uiten en de ervaren steun vanuit de omgeving op de intensiteit van rouw geschetst. Om een beeld te krijgen van de mate waarin Uiten en Wens Omgeving de variantie van Rouw verklaren, is een multipele regressieanalyse uitgevoerd. Hieruit kwam een significant model naar voren: $F(2,116) = 15,366, p < .0005$. Het model verklaart 19,6% van de variantie (Adjusted $R^2 = .196$). Tabel 3 laat zien dat per één standaarddeviatie van Uiten, Rouw -.558 standaarddeviatie verandert. Uiten is daarmee een significante voorspeller van Rouw, Wens Omgeving niet.

Tabel 3

Wensen ten aanzien van Gedrag van de Omgeving en Uiten van Rouw als Predictoren van de criteriumvariabele Rouwintensiteit

	B	SE B	β
Uiten	-.558	-.142	-.44*
Wens Omgeving	-.058	-.034	-.034

* $p < .0005$

3.3 Aanvullende analyses

Wanneer het effect van een onafhankelijke variabele op een afhankelijke variabele gemeten worden, bestaat de mogelijkheid dat een derde variabele eveneens invloed heeft op de gemeten variabele.

De leeftijd van de dierbare bij het overlijden en de eigen leeftijd ten tijde van het overlijden zijn nader onderzocht, vanwege een mogelijke invloed op het effect van verliessoort op afhankelijke variabelen. Tussen de verliessoorten is een significant verschil in de leeftijd van de overledene ($p < .01$), waarbij de gemiddelde leeftijd bij overlijden in de broers- en zussengroep lager ligt ($M = 43,31, SD = 14,25$) dan in de kindergroep ($M = 68,71, SD = 15,18$). Om het verband van de leeftijd van de overledene met de afhankelijke variabelen Rouw, Uiten en Wens Omgeving te meten, zijn deze met elkaar gecorreleerd. Uit deze analyse blijkt een significant negatief verband tussen Rouw en de leeftijd van de overledene ($r = -.381, N = 138, p < .0005$, tweezijdig). Tussen Uiten en de leeftijd van de overledene is een positief significant verband gebleken ($r = .408, N = 139, p < .0005$, tweezijdig), en tussen Wens Omgeving en de leeftijd van de overledene is een positief significant verband gevonden ($r_s = .176, N = 134, p = .042$, tweezijdig). Omdat echter niet voldaan kon worden aan de assumpties van homogeniteit van regressie, kon deze variabele niet als covariaat opgenomen worden in een covariantie analyse.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

De broers- en zussengroep ($M = 42,81$, $SD = 12,58$) verschilt daarnaast significant van de kindergroep ($M = 37,08$, $SD = 14,09$) in de eigen leeftijd bij het overlijden ($p = .020$). Met een correlatieve analyse wordt echter geen significante verbanden gevonden tussen de eigen leeftijd bij het overlijden en Rouw ($r = -.161$, $N = 138$, $p = .060$, tweezijdig), Uiten ($r = .078$, $N = 139$, $p = .363$, tweezijdig), of Wens omgeving ($r_s = -.078$, $N = 134$, $p = .369$, tweezijdig).

Om een effect van de band die men met de overledene had uit te sluiten als een mediërende of modererende variabele, is met een Mann Whitney U test het verschil tussen de groepen op Band getoetst. Er is geen significant verschil tussen de broers- en zussengroep ($Md = 9$, $n = 108$) en de kindergroep ($Md = 10$, $n = 37$), $U = 1865,5$, $z = -.609$, $p = .542$. Om dezelfde reden is het verschil in Hechting tussen de twee groepen gemeten. Ook in hechting blijkt geen significant verschil tussen de broers en zussen- ($Md = 31$, $n = 106$) en de kindergroep ($Md = 28,5$, $n = 36$) $U = 1581,5$, $z = -1,54$, $p = .125$. Hieruit blijkt dat de broers en zussen- en kindergroep niet verschillen in hun beleving van de grootte van de rol van de overledene in hun leven, de kwaliteit van de band die zij met de overledene onderhielden, of de mate waarin zij aan de overledene gehecht waren. Van beide analyses zijn de resultaten weergegeven in Tabel 4.

Tabel 4

Uitkomsten van uitgevoerde non-parametrische tests met de vergelijking van twee Verliessoorten op de gemeten schalen: Wensen ten aanzien van Gedrag van de Omgeving, Sociale Eenzaamheid, Emotionele Eenzaamheid, Band met de Overledene en Mate van Hechting met de Overledene

Schalen	Broer/zus verloren		Vader/moeder verloren		U	z	R	Sig. p
	Md	N	Md	n				
Wens Omgeving	54	99	66	35	966	-3,885	.34	<.01*
Sociale Eenzaamheid	9	110	9	38	1935,5	-0,68	-	.494
Emotionele Eenzaamheid	6	109	3	38	1246,5	-3,7	.31	<.01*
Band	9	108	10	37	1865,5	-0,609	-	.542
Hechting	31	106	28,5	36	1581,5	-1,54	-	.125

* $p < .05$

4. DISCUSSIE

Het doel van huidig onderzoek is het verzamelen van informatie over rouwervaringen van een specifieke groep, namelijk volwassenen die een broer of zus hebben verloren. Om een stevige basis voor empirisch onderzoek te kunnen leggen, is deze groep vergeleken met volwassenen die een ouder hebben verloren. De hoeveelheid informatie over de rouwervaring van volwassen broers en zussen in de wetenschappelijke literatuur is klein, terwijl er wel vraag naar is. Dit onderzoek is opgezet om te onderzoeken wat de eventuele verschillen zijn tussen de verliessoorten in het uiten van rouw, de intensiteit van rouwsymptomen, de tevredenheid met sociale steun vanuit de omgeving, sociale eenzaamheid en emotionele eenzaamheid.

Intensiteit van rouw Als eerste hypothese van dit onderzoek werd gesteld dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren meer symptomen van rouw ervaren en deze symptomen ook intenser beleven dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Deze hypothese wordt ondersteund door de resultaten. Dit geeft aan dat het verlies van een broer of zus, ten opzichte van het verlies van een ouder een hogere rouwintensiteit tot gevolg heeft. De band met een broer of zus wordt verwacht voor het leven te zijn. Wanneer een broer of zus sterft heeft dit gevolgen voor de zelfperceptie van de overlevende, het identiteitsgevoel, en de plaats binnen het gezin (Davies, 2003; Cicerelli, 1995). Broers en zussen hebben vaak aanhoudend contact met elkaar, en praten met elkaar over de opvoeding van kinderen, over partners en problemen. Voornamelijk op middelbare leeftijd worden banden met broers en zussen zeer belangrijk (Ross & Milgram, 1982). Zij delen elkaars verleden en daarmee vele herinneringen, wat voor een hechte band kan zorgen. Wanneer deze band verbroken wordt omdat een van de broers of zussen komt te overlijden verliest men een van de meest consistente relaties, samen met de gedeelde herinneringen. Uit het huidige onderzoek blijkt dat dit een groot gemis tot gevolg kan hebben, waardoor de overlevende broer of zus intense rouw beleeft.

Uiten Als tweede hypothese werd gesteld dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren minder uiting geven aan hun rouw dan volwassenen die een ouder hebben verloren. De resultaten ondersteunen deze hypothese. Dit komt overeen met onderzoek van Robinson en Mahon (1997) die een terughoudendheid bij broers en zussen zagen in het uiten van rouw. Mogelijk heeft dit te maken met de intentie van de broers en zussen om hun ouders te sparen.

De band met een broer of zus wordt beschreven als de meest vrijblijvende familiale band, met mogelijk het minste onderlinge contact (Cicerelli, 1995; Osterweis, Solomon & Green, 1984). Dit kan tot gevolg hebben dat de omgeving het gemis van de broer of zus onderschat en daardoor minder aandacht schenkt aan het verlies van een broer of zus. De rouwende broer of zus ervaart dan weinig ruimte voor het uiten van de intense rouw die hij of zij doormaakt.

Pennebaker, Zech en Rimé (2001) geven aan dat de mate van uiting die men geeft aan emotionele gebeurtenissen gelijk op gaat met de mate waarin men deze gebeurtenissen verwerkt heeft. Uit de resultaten in het huidige onderzoek blijkt echter, dat het uiten van rouw een voorspellende waarde heeft voor de intensiteit voor rouw, waarbij rouw daalt naarmate men meer uit. Dit geeft aan dat, naarmate rouwenden meer over hun gedachten en gevoelens praten, hun rouw afneemt. Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen minder vrijheid om uiting te geven aan hun rouw dan mensen die een ouder hebben verloren, wat de intensiteit van hun rouw zou kunnen versterken. Om hier echter met meer zekerheid uitspraken over te kunnen doen zou een longitudinale studie een causaal verband beter in kaart kunnen brengen.

Sociale steun Verder laten de resultaten zien dat volwassenen die een broer of zus verloren hebben minder tevreden zijn met de steun die zij vanuit hun omgeving ontvangen dan volwassenen die een ouder verloren, wat overeenkomt met de derde hypothese in het huidige onderzoek. Zoals Cohen, Underwood en Gottlieb (2000) stelden, is er een verschil in de daadwerkelijk ontvangen steun en de ervaren steun vanuit de omgeving gevonden. Hoewel beide groepen gelijk waren in steun die zij ervaren, voldeed deze steun bij broers en zussen niet aan de behoefte. Ook hier kan teruggegrepen worden op het begrip van de sociale omgeving voor de rouw die men ervaart. Terwijl het verlies van een ouder een sociaal geaccepteerde en erkende vorm van rouw is, blijft rouw van broers en zussen onderbelicht. In sociale interacties kan dit tot gevolg hebben dat de omgeving minder specifieke, rouwgerelateerde steun biedt, bijvoorbeeld in de vorm van emotionele, psychologische, of juist praktische steun die de broer of zus op dat moment nodig heeft. Ook kan er voor broers en zussen een hogere drempel zijn om aan te geven dat zij steun nodig hebben, waardoor de omgeving niet op de hoogte is van hun behoeften (Barnes, 1996). Dit kan tot gevolg hebben dat mensen die een broer of zus hebben verloren minder positieve effecten ondervinden die steun uit de omgeving op de consequenties van rouw heeft.

Sociale eenzaamheid De vierde hypothese van dit onderzoek was dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren meer sociaal eenzaam zouden zijn dan volwassenen die een ouder hebben verloren. Uit de resultaten komt naar voren dat er geen significant verschil in gevoelens van sociale eenzaamheid is tussen beide onderzoeksgroepen. Sociale eenzaamheid wordt bepaald door de mate van prettige intieme relaties die men onderhoudt (DiTommaso & Spinner, 1997). In het huidige onderzoek zijn mensen die een broer of zus hebben verloren even tevreden met de intieme relaties die zij onderhouden als mensen die een ouder hebben verloren.

Emotionele eenzaamheid De vijfde hypothese in het huidige onderzoek stelde dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren meer emotionele eenzaamheid ervaren dan volwassenen die een ouder hebben verloren. De resultaten bevestigen deze hypothese. Het verschil in emotionele eenzaamheid tussen de twee typen van verlies kan mogelijk verklaard worden aan de hand van de betekenis die de band heeft voor de overlevende persoon. Hoewel het overlijden van een ouder gevolgen met zich meebrengt op ondermeer het gebied van zelfperceptie en de rol binnen de familie, kunnen met het verlies van een broer of zus specifieke gezamenlijke herinneringen aan de jeugd en de eigen ontwikkeling verloren gaan. Verder kan een gevoel ontstaan alleen achter te blijven wanneer andere familiebanden en sociale contacten wegvallen in het latere leven (Connidis & Campbell, 2001).

4.1 Conclusie

Broers en zussen die aan dit onderzoek hebben meegedaan, zijn minder tevreden met de steun die zij ervaren vanuit hun omgeving, voelen zich minder vrij om uiting te geven aan hun rouw, en zijn meer emotioneel eenzaam dan de mensen die een ouder hebben verloren. Deze uitkomsten bieden een kader voor de meer intens beleefde rouw van broers en zussen.

Verder lieten de resultaten zien dat de mate waarin uiting wordt gegeven aan rouw een voorspellende waarde heeft voor de intensiteit van de beleefde rouw. Uit onderzoek van Pennebaker, Zech en Rimé (2001) bleek dat uiten van emoties gelijk opgaat met de mate waarin intense emoties verwerkt zijn. In het huidige onderzoek echter is te zien dat naarmate men zijn emoties meer uit, de intensiteit van rouw afneemt. De hogere intensiteit van rouw, zoals deze bij broers en zussen gemeten wordt, zou deels verklaard kunnen worden door hun terughoudendheid in het uiten van rouw ten opzichte van mensen die een ouder hebben verloren. Deze resultaten laten zien dat het verlies van een broer of zus niet langer onderschat mag worden door de omgeving of de wetenschap.

4.2 Limitaties

Het generaliseren van de uitkomsten van huidig onderzoek moet met voorzichtigheid gebeuren, omdat dit onderzoek enkele tekortkomingen heeft. De kleine steekproef heeft een lage *power* tot gevolg, die de kans vergroot dat significante verschillen niet worden aangetoond, wanneer zij er wel zijn. Daarnaast is de kindergroep in verhouding tot de broers- en zussengroep klein. Hoewel hier in de analyses zoveel mogelijk rekening mee is gehouden, kan het de resultaten beïnvloed hebben.

Tevens is de steekproef niet representatief voor de populatie; vrouwen en hoogopgeleiden worden hierin sterk oververtegenwoordigd.

De manier van werven kan eveneens van invloed zijn geweest op de uitkomsten. Een deel van de mensen die een broer of zus hebben verloren zijn geworven via een contactpersoon die zich inzet voor deze groep. De kindergroep is niet op dezelfde wijze in aanraking gekomen met het onderzoek. Beide groepen toonden interesse in informatie over rouw, wat bepalend is voor de participanten die zich bereid toonden deel te nemen aan het onderzoek.

Hoewel de voor dit onderzoek opgestelde vragenlijst een goede betrouwbaarheid op vrijwel alle schalen liet zien, moet een zekere gereserveerdheid bewaard worden in het gebruik ervan, omdat de validiteit van deze vragenlijst en zijn subschalen nog niet bekend is.

Verder verschillen de groepen van elkaar in de leeftijd van de overledene, de eigen leeftijd bij het overlijden en op de man-vrouw ratio. In het huidige onderzoek werd geen mogelijkheid meer gezien om voor deze verschillen te controleren bij de analyses. Bij vervolgonderzoek wordt echter sterk aangeraden deze verschillen in te calculeren en op te nemen in de analyses, om het effect ervan ofwel te onderzoeken ofwel uit te sluiten. Onderzoek naar factoren die rouwreacties beïnvloeden van volwassenen die een familielid zijn verloren aan kanker toont een sterke invloed van leeftijd en sekse aan (Ringdal, Jordhøy, Ringdal, & Kaasa, 2001). In dit onderzoek vallen ondermeer de effecten van sociale steun en verliessoort weg wanneer gecontroleerd wordt op sekse en zowel de eigen leeftijd ten tijde van het overlijden, als de leeftijd van het overleden familielid. Uit het onderzoek komt naar voren dat rouwreacties heviger zijn bij vrouwen, bij mensen die ten tijde van het overlijden zelf ouder waren, en wanneer de overledene jonger is. Wanneer men deze resultaten naast die van het huidige onderzoek houdt, is er reden de bevindingen van die in het onderzoek gedaan worden met betrekking tot rouwreacties bij volwassen broers en zussen ten opzichte van volwassen kinderen met uiterste voorzichtigheid te interpreteren.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

Het huidige onderzoek heeft echter ook sterke punten. Zo is dit het eerst bekende onderzoek waarin rouw bij volwassen broers en zussen wordt vergeleken met één andere verliessoort, rouw bij volwassenen die een ouder hebben verloren. Ook richtte het huidige onderzoek zich op de sociale en psychologische complicaties die het verlies van een broer of zus ten gevolge kan hebben. Dit is een gebied dat andere onderzoeken naar rouw bij broers en zussen nog niet op empirische wijze hebben onderzocht.

4.3 Consequenties

De uitkomsten van het huidige onderzoek kunnen een bijdrage leveren aan het maatschappelijke begrip voor de rouwbeleving van broers en zussen. Tot op heden is de rouw bij volwassen broers en zussen onderbelicht gebleven in de wetenschappelijke literatuur. Uit het schaarse onderzoek naar dit gebied kwam naar voren dat zowel de omgeving als broers en zussen hun rouw als ondergeschikt kunnen ervaren ten opzichte van andere vormen van rouw, zoals het verlies van een kind. Uit dit onderzoek komt naar voren dat dit mogelijk negatieve consequenties heeft voor de broers en zussen op gebied van het uiten van rouw, sociale steun en eenzaamheid. Deze consequenties bieden een kader voor de hoge intensiteit van rouw die gerapporteerd wordt door broers en zussen. Met deze kennis kan gericht steun geboden worden door de sociale omgeving, maar ook door de hulpverlening. Psycho-educatie over rouw van broers en zussen kan deze maatschappelijk meer zichtbaar te maken, wat een positieve invloed kan hebben op hun rouwbeleving.

Vervolgonderzoek naar rouw bij broers en zussen is nodig om tot meer generaliseerbare gegevens te komen. Hierbij is een grotere steekproef met een aanzienlijke controlegroep van belang om op een betrouwbare manier vergelijkingen te kunnen trekken. Het matchen van paren op leeftijd bij het overlijden, leeftijd van de overledene en geslacht zou deze vergelijking sterker kunnen maken dan die in het huidige onderzoek, en voor zowel een betere interne als externe validiteit zorgen.

Longitudinaal onderzoek naar factoren die rouw bij broers en zussen beïnvloeden zou eveneens een sterke basis leggen voor de theorieën over deze vorm van rouw. Zo zouden bij mensen met broers en zussen die recentelijk een broer of zus verloren de mate van hechting en betekenis van de band met hun broer of zus geïnventariseerd kunnen worden, evenals factoren die de mate waarin men uiting geeft aan zijn emoties beïnvloeden zoals introversie/extraversie of hechtingsstijl. Vervolgens kan het verloop van rouw, samen met de

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

de mate waarin men uiting geeft aan rouw, de ervaren sociale steun en emotionele eenzaamheid na een vast verloop van tijd worden gemeten. Op deze manier kunnen causale verbanden gelegd worden, en kan meer inzicht verworven worden in de (risico)factoren die van belang zijn bij rouw van volwassenen die een broer of zus hebben verloren.

REFERENTIES

- Barnes, M. K. (1996). A case study approach to support needs following the death of a loved one. *Journal of Loss and Trauma, 1*, 275-298.
- Bevolking: kerncijfers naar diverse kenmerken. (2009). Op 25 augustus 2009 ontleend aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), [http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,\(1-1\)-1&HD=090923-1323&HDR=G1&STB=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,(1-1)-1&HD=090923-1323&HDR=G1&STB=T)
- Boelen, P. A., Bout, J. van den, & Hout, M. A. van den (2003). The role of cognitive variables in psychological functioning after the death of a first degree relative. *Behaviour, Research and Therapy, 41*, 1123-1136.
- Connidis, I. A., & Campbell, L. D. (2001). Closeness, Confiding and Contact Among Siblings in Middle to Late Adulthood. In A. J. Walker, M. Manoogian-O'Dell, L. A. McGraw & D. L. G. White (Eds.), *Families in Later Life: Connections and Transitions* (pp. 149- 155). California: Pine Forge Press.
- Cicerelli, V. G., (1995). *Sibling relationships across the life span* (pp. 10). New York: Plenum Press.
- DiTommaso, E., & Spinner, B. (1997). Social and emotional loneliness: Re-examination of Weiss' Typology of Loneliness. *Personality and individual differences, 22*, 411-421.
- Hogan, N. S., & DeSantis, L. (1996). Basic constructs of a theory of adolescent sibling bereavement. In D. Klass, P. R. Silverman, & S. L. Nickman (Eds), *Continuing bonds: New understanding of grief*. Philadelphia, PA, US: Taylor & Francis.
- Middleton, W., Raphael, B., Burnett, P., & Martinek, N. (1998). A longitudinal study comparing bereavement phenomena in recently bereaved spouses, adult children and parents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 32*, 235-241.
- Moss M. S., & Moss, S. Z. (1994). Death and Bereavement. In R. Blieszner & V. H. Bedford (Eds.) *Aging and the family: Theory and research* (pp. 422-440). Westport: Greenwood Press.
- Murphy, S. A., Lohan, J., Dimond, M., & Fan, J. J. (1998). Network and mutual support for parents bereaved following the violent deaths of their 12 to 28 year old children: A longitudinal, prospective analysis. *Journal of Personal and Interpersonal Loss, 3*, 303-333.
- Osterweis, M., Solomon, F. & Green, M. (1984) *Bereavement: Reactions, Consequences and Care*, (pp. 71-99). Washington: National Academy Press.

- Pallant, J. (2008). *SPSS Survival Manual: A Step By Step Guide To Data Analysis Using Spss For Windows*. UK: Open University Press.
- Pennebaker, J. W., Zech, E., & Rimé, B. (2001). Disclosing and sharing emotion: Psychological, social and health consequences. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp. 519-523). Washington: American Psychological Association.
- Perkins, H. W., & Harris, L. B. (1990). Familial bereavement and health in adult life course perspective. *Journal of Marriage and Family*, 52, 233-241.
- Prins, J. B., Bos, E., Huibers, M. J. H., Servaes, P., Werf, S. P. van der, Meer, J. W. M. van der, & Bleijenberg, G. (2004). Social support and the persistence of complaints in chronic fatigue syndrome. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 73, 174-182.
- Ringdal, G. I., Jordhøy, M. S., Ringdal, K. & Kaasa, S. (2001). *Factors affecting grief reactions in close family members to individuals who have died of cancer*, 22, 1016-1026.
- Robinson, L. A. (2001) Adult grief reactions following a sibling's death from AIDS. *Journal of the association of nurses in AIDS care*, 12, 25-32.
- Robinson, L., & Mahon, M. M. (1997). Sibling bereavement: A concept analysis. *Death Studies*, 21, 477-499.
- Ross, H. G., & Milgram, J. I. (1982) Variables in adult sibling relationships. In M. E. Lamb & B. Sutton-Smith (Eds.), *Sibling relationships: their nature and significance across the lifespan* (pp. 225-245). Erlbaum, Hillsdale, NJ
- Schaeffer, J. A., & Moos, R. H. (2001). Bereavement experiences and personal growth. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp. 145-146). Washington: American Psychological Association.
- Sonderen, E. van (1993). *Het meten van sociale steun met de Sociale Steun Lijst – Interacties (SSL-I) en Sociale Steun Lijst – Discrepanties (SSL-D). Een handleiding*. Noordelijk Centrum voor Gezondheidsvraagstukken. Rijksuniversiteit Groningen. Ontleend aan Rijksuniversiteit Groningen, Graduate School for Health Research SHARE: http://www.rug.nl/gradschoolshare/research_tools/assessment_tools/SSL-I_en_SSL-D_handleiding.pdf
- Stroebe, M. S., Hansson, R. O., Stroebe, W., & Schut, H. (2001). Introduction: Concepts and issues in contemporary research on bereavement. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W.

- Stroebe & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (p. 7). Washington: American Psychological Association.
- Stroebe, W., & Schut, H. (2001). Risk factors in bereavement outcome: A methodological and empirical review. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp. 362-363). Washington: American Psychological Association.
- Stroebe, M. S., & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description. *Death Studies, 23*, 197-224.
- Stroebe, W., Stroebe, M. S., Abakoumkin, G., & Schut, H. (1996). The role of loneliness and social support in adjustment to loss: A test of attachment versus stress theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*, 1241-1249.
- Stroebe, M., Schut, H. & Stroebe, W. (2006). Who benefits from disclosure? Exploration of attachment style differences in the effects of expressing emotions. *Clinical Psychology Review, 26*, 66– 85
- Stroebe, M., Stroebe, W., Schut, W., Zech, E., & Bout, van den, J., (2002). Does Disclosure of Emotions Facilitate Recovery From Bereavement? Evidence From Two Prospective Studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70*, 1, 169–178
- Weiss, R. S. (2001). Grief, bonds and relationships. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp. 46-47). Washington: American Psychological Association.
- Wills, T. A., & Shinar, O. (2000). Measuring perceived and received social support. In S. Cohen, L. G. Underwood & B. H. Gottlieb (Eds.), *Social support measurement and intervention: A guide for health and social scientists* (pp. 86-135). New York: Oxford University Press.

BIJLAGE 1. Tekst ter werving van participanten

Universiteit Utrecht

Utrecht, 05-05-2009

Betreft: Uitnodiging voor deelname aan wetenschappelijk onderzoek naar de rouwervaring van volwassenen na het verlies van een broer of zus, vader of moeder.

Geachte heer, mevrouw,

Wij zijn Sarah Loipner en Martha Keesenberg, masterstudenten Psychologie aan de Universiteit Utrecht. In het kader van ons afstuderen doen wij onderzoek naar de ervaringen van volwassenen na het verlies van een broer of zus, vader of moeder. Dit onderzoek is op initiatief van Professor Margaret Stroebe opgezet en wordt onder haar supervisie uitgevoerd.

De huidige wetenschapsliteratuur geeft tot nu toe een onvolledig beeld over de rouwervaringen van volwassenen na het verlies van een broer of zus, vader of moeder. Het doel van dit onderzoek is dan ook het verzamelen van gedegen wetenschappelijke informatie over deze rouwervaringen.

Voor het onderzoek is een vragenlijst opgesteld waarin meerdere aspecten van rouwervaring gemeten worden. Zo zijn er bijvoorbeeld vragen over rouwsymptomen, het uiten van rouw, en is er ook een onderdeel dat zich richt op de reacties van de omgeving naar aanleiding van het verlies. Het invullen van de vragenlijst neemt circa 30 minuten in beslag. Voor betrouwbare resultaten is het van belang dat zoveel mogelijk mensen deelnemen aan het onderzoek. Dit geeft ons de mogelijkheid een beter en vollediger beeld over rouwervaring van volwassenen die een broer of zus, vader of moeder hebben verloren weer te geven en onder de aandacht van de wetenschap te brengen.

Om dit te bereiken willen wij u vragen of u deel zou willen nemen aan dit onderzoek. De data van dit onderzoek worden anoniem verwerkt en vertrouwelijk behandeld. U kunt te allen tijde stoppen met het onderzoek zonder opgaaf van reden.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

Heeft u een broer, zus, vader of moeder verloren en zou u deel willen nemen aan dit onderzoek? Stuur dan uw adresgegevens naar onderzoekverlies@gmail.com. Deze gegevens zullen op geen enkele manier aan de data verbonden worden, en worden direct verwijderd na verzending. Binnen enkele dagen zal via de post de enveloppe met retourenveloppe bij u thuis bezorgd worden.

Bij voorbaat hartelijk dank voor uw deelname.

Met vriendelijke groet,

Prof. Margaret Stroebe

Sarah Loipner en Martha Keesenberg

Studenten Klinische- en Gezondheidspsychologie Universiteit Utrecht.

Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder

BIJLAGE 2. Vragenlijst

Universiteit Utrecht

Vragenlijst

Verlies van een broer of zus, vader of moeder

Onderzoekers: Martha Keesenberg & Sarah Loipner

Begeleider: Prof. dr. M.S. Stroebe-Harrold

Contact: onderzoekverlies@gmail.com

INSTRUCTIE

Hartelijk dank voor uw deelname aan het onderzoek naar de rouwervaring van volwassenen die een broer of zus, vader of moeder hebben verloren. Wij stellen het zeer op prijs dat u de tijd neemt om uw medewerking te verlenen aan dit onderzoek.

Wij raden u aan een rustige plek op te zoeken waar u de vragenlijst ongestoord in kunt vullen. Neem rustig de tijd om de instructies, vragen en stellingen te lezen. Beantwoord alstublieft elke vraag door het antwoord op de aangegeven wijze te markeren. Sommige vragen kunnen misschien moeilijk zijn om te beantwoorden. Wij zouden het erg waarderen als u probeert de antwoordmogelijkheid te kiezen die het dichtst bij uw beleving ligt.

Het zou ons helpen als u deze vragenlijst zo volledig mogelijk invult. Wij willen u vragen *één overleden persoon* in gedachten te nemen, dit kan uw broer of zus of vader of moeder zijn.

Beantwoord alstublieft de vragen naar aanleiding van het verlies van deze *ene persoon*.

Martha Keesenberg & Sarah Loipner

Masterstudenten Klinische- & Gezondheidspsychologie, Universiteit Utrecht

A. ALGEMENE VRAGEN

Hieronder volgen eerst enkele algemene vragen.

1. Wat is uw leeftijd? ..... jaar
2. Wat is uw geslacht? (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
- man
 vrouw
3. Wat is uw hoogst genoten opleiding? (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
- Lager onderwijs
 Lager Beroeps Onderwijs
 MULO/MAVO
 HBS/HAVO/VWO/Gymnasium
 MBO
 HBO/Universiteit
 Anders, nl.....
4. Bent u:
- alleenstaand
 in een relatie
 samenwonend
 getrouwd
 gescheiden

Nu volgen enkele vragen over de overledene. Neemt u één overledene in gedachten, dit kan uw broer of zus, vader of moeder zijn. Over deze persoon zult u de gehele vragenlijst invullen.

5. De overledene is mijn... (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
- vader
 moeder
 broer
 zus
6. Wat was de leeftijd van de overledene toen hij/zij overleed? .....jaar
7. Hoe lang is het geleden dat deze persoon is overleden? ..... jaar en ..... maanden geleden.
8. Wat was **uw** leeftijd toen de overledene stierf? .....jaar

Hieronder staan enkele uitspraken over de mogelijke toedracht van het overlijden. Wilt u alstublieft aankruisen welke uitspraak op dit overlijden van toepassing is?

9. Het betrof een:
- overlijden na een ziekte die korter dan 3 maanden duurde.
 overlijden na een ziekte die langer dan 3 maanden duurde.
 overlijden na ander lichamelijk falen (bijvoorbeeld een hartaanval of een beroerte).
 overlijden bij een ongeval.
 overlijden door suïcide.
 overlijden door moord.
 anders, nl. ....

10. Heeft u het overlijden van uw broer of zus, vader of moeder als onverwacht ervaren?

- ja
- nee

*Is uw broer of zus, vader of moeder **niet** overleden aan een erfelijke aandoening, ga dan verder met vraag 12.*

11. Op welke manier heeft de kennis dat uw broer of zus, vader of moeder is overleden aan een erfelijke aandoening uw leven beïnvloed?

(Denk bijvoorbeeld aan zorgen over uw eigen gezondheid)

.....

.....

.....

.....

.....

Hieronder staan enkele vragen over uw band met de overledene en over uw ouderlijk gezin. Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op uw situatie van toepassing is?

12. Hoe vaak had u contact met de overledene?

- nooit
- soms
- vaak
- zeer vaak

13. Wat was de kwaliteit van uw relatie met de overledene?

- slecht
- matig
- goed
- zeer goed

14. Hoe hecht was uw band met de overledene?

- niet hecht
- matig hecht
- hecht
- zeer hecht

15. Hoe groot was de rol van de overledene in uw leven?

- geen rol
- klein
- redelijk groot
- zeer groot

16. Is uw rol in het ouderlijk gezin veranderd sinds het overlijden?

- nee
- ja, op de volgende manier: .....

17. Heeft u vóór dit verlies andere personen uit uw omgeving verloren?

(Bij deze vraag kunt u meerdere antwoordmogelijkheden aankruisen)

- nee
- ja, vader
- ja, moeder
- ja, broers, aantal.....
- ja, zussen, aantal .....
- ja, anders, nl. ....

18. Wat is de huidige samenstelling van uw ouderlijk gezin?

- vader(s) leeftijd:.....
- moeder(s) leeftijd:.....
- broers, aantal.....leeftijd:.....
- zussen, aantal .....leeftijd:.....
- anders, nl. ....leeftijd:.....
- ik ben alleen

19. Mijn ouderlijk gezin is sinds het overlijden:

- hechter geworden
- net zo hecht gebleven
- minder hecht geworden
- n.v.t.

20. Op welke afstand leefde u van de overledene?

- In hetzelfde huis.
- < 10 km.
- < 50 km.
- < 100 km.
- > 100 km.
- > 500 km.

Nu volgen enkele vragen over professionele en niet-professionele steun buiten uw familie en vriendenkring. Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op u van toepassing is?

21. Heeft u informatie gezocht over rouw en rouwverwerking?

(Bijvoorbeeld internet en/of boeken)

- ja
- nee

22. Heeft u baat gehad bij deze informatie?

- ja
- nee

23. Heeft u contact met lotgenoten, buiten uw familie en vriendenkring, gezocht om uw verdriet te delen?

(Bijvoorbeeld bij een vereniging en/of forum)

- ja
- nee, maar ik heb dit wel overwogen. Ga door naar vraag 25.
- nee. Ga door naar vraag 25.

24. Heeft u baat gehad bij deze hulp?

- ja
- nee

25. Heeft u professionele hulp gezocht?

(Bijvoorbeeld psycholoog, huisarts, homeopaat etc.)

ja

nee, maar ik heb dit wel overwogen. Ga door naar vraag 27.

nee. Ga door naar vraag 27.

26. Heeft u baat gehad bij deze hulp?

ja

nee

27. Had u behoefte aan steun anders dan van uw familie en vriendenkring?

ja

nee

B. VRAGEN OVER DE BAND

De volgende stellingen gaan over de betekenis van de band die u met de overledene had. Kruist u alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

	<i>helemaal mee oneens</i>	<i>een beetje mee oneens</i>	<i>neutraal</i>	<i>een beetje mee eens</i>	<i>helemaal mee eens</i>
1. Ik zou willen dat ik meer gelegenheid voor contact met de overledene had gehad.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik zou willen dat ik een betere band met hem/haar had gehad.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik mis het om dingen samen met hem/haar te doen.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik zou willen dat ik mijn ervaringen met hem/haar zou kunnen delen.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik zou hem/haar graag willen vertellen over mijn nieuwe ervaringen.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Mijn eenzaamheid zonder hem/haar zal altijd blijven.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik denk vaak: "Hoe zou hij/zij iets hebben aangepakt?"	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik probeer te handelen zoals hij/zij zou hebben gedaan.	☐	☐	☐	☐	☐

C. VRAGEN OVER AFSCHEID EN UITVAART

Nu volgen enkele stellingen die betrekking hebben op het afscheid en de uitvaart van de overledene.

Kruist u alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

1a. Ik had behoefte aan betrokkenheid bij het afscheid van de overledene.

nee

ja

1b. Ik had behoefte aan betrokkenheid bij de uitvaart van de overledene.

nee

ja

Heeft u op één van bovenstaande vragen 'ja' geantwoord ga dan verder naar vraag 2. Heeft u op beide vragen 'nee' geantwoord ga dan naar onderdeel D op pagina 8.

	helemaal mee oneens	een beetje mee oneens	neutraal	een beetje mee eens	helemaal mee eens
2. Ik heb voldoende ruimte gekregen om afscheid te nemen van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Rond het afscheid werd mijn rol als broer of zus, zoon of dochter erkend.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik ben voldoende betrokken geweest bij de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik ben tevreden over mijn rol in de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Er was voldoende ruimte voor mijn inspraak in de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Rond de uitvaart werd mijn rol als broer of zus, zoon of dochter erkend.	☐	☐	☐	☐	☐

D. VRAGEN OVER ROUWREACTIES

Volgende stellingen gaan over uw reactie op het verlies van uw broer of zus, vader of moeder.. Wilt u het antwoord aankruisen dat het beste weergeeft hoe u zich de **afgelopen maand** over het verlies heeft gevoeld?

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd
1. Dat hij/zij overleden is, voel ik als een persoonlijke ramp of verwoestende ervaring.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik denk zoveel aan hem/haar dat het moeilijk voor me is om de dingen te doen die ik normaal doe.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Herinneringen aan hem/haar maken me van streek.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik kan zijn/haar dood niet aanvaarden.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik voel een zeer sterk verlangen naar hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Ik voel me naar plaatsen en dingen toetrokken die verband houden met hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik kan er niets aan doen, maar ik ben boos over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik kan nauwelijks geloven dat hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
9. Ik voel me verbijsterd of verdoofd over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Sinds hij/zij overleden is, vind ik het moeilijk om mensen te vertrouwen.	☐	☐	☐	☐	☐
11. Sinds hij/zij overleden is, heb ik het gevoel dat ik niet meer om anderen kan geven of voel ik afstand tot de mensen om wie ik geef.	☐	☐	☐	☐	☐
12. Ik heb pijn op dezelfde plaatsen in mijn lichaam, of ik heb dezelfde (ziekte) symptomen als hij/zij had.	☐	☐	☐	☐	☐
13. Ik doe alles om maar niet aan hem/haar herinnerd te worden.	☐	☐	☐	☐	☐
14. Ik vind het leven leeg en zonder betekenis zonder hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd
15. Ik hoor zijn/haar stem tegen mij praten.	☐	☐	☐	☐	☐
16. Ik zie hem/haar voor me staan.	☐	☐	☐	☐	☐
17. Ik voel me alsof ik verdoofd ben sinds hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
18. Ik vind het niet eerlijk dat ik nog leef terwijl hij/zij dood is.	☐	☐	☐	☐	☐
19. Ik voel me bitter gestemd over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
20. Ik ben jaloers op anderen die geen broer of zus, vader of moeder hebben verloren.	☐	☐	☐	☐	☐
21. Ik heb het gevoel dat de toekomst geen betekenis of doel heeft zonder hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
22. Ik voel me eenzaam sinds hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
23. Ik heb het gevoel dat mijn leven alleen maar samen met hem/haar zinvol kan zijn.	☐	☐	☐	☐	☐
24. Ik heb het gevoel dat een deel van mij samen met hem/haar is gestorven.	☐	☐	☐	☐	☐
25. Ik heb het gevoel dat door zijn/haar overlijden mijn beeld van de wereld stukgeslagen is.	☐	☐	☐	☐	☐
26. Ik ben het gevoel van veiligheid, vertrouwen of controle kwijt.	☐	☐	☐	☐	☐
27. Ik voel mij gespannen, prikkelbaar of schrikachtig sinds zijn/haar overlijden.	☐	☐	☐	☐	☐
28. Mijn functioneren op het werk, in sociaal opzicht of op andere belangrijke gebieden is ten gevolge van zijn/haar overlijden ernstig verzwakt.	☐	☐	☐	☐	☐
29a. Mijn slaap is slecht.	☐	☐	☐	☐	☐
29b. Indien de slaap vaak of altijd slecht is: is dit ontstaan na zijn/haar overlijden.		☐ ja		☐ nee	

E. VRAGEN OVER HET UITEN VAN ROUW

Onderstaande stellingen gaan over het uiten van uw rouw en verdriet en over factoren die het uiten van uw verdriet kunnen belemmeren of juist vergemakkelijken. Hierbij is het belangrijk dat u de stellingen beoordeelt zoals u het in de afgelopen tijd heeft ervaren.

Kruis alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

		<i>helemaal mee oneens</i>	<i>een beetje mee oneens</i>	<i>neutraal</i>	<i>een beetje mee eens</i>	<i>helemaal mee eens</i>
1. Ik zou meer over mijn verdriet willen praten met anderen.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik toon mijn verdriet (bijvoorbeeld door huilen) wanneer ik daar behoefte aan heb.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik kan mijn verdriet altijd delen met anderen.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik bezoek plekken die mij herinneren aan mijn overleden broer of zus, vader of moeder, als ik daar behoefte aan heb.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
5. Anderen tolereren het niet als ik over mijn rouw praat.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
6. Om anderen te sparen praat ik niet over het verlies.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik voel me onbegrepen als ik over mijn verdriet praat.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik ben meer bezig met de rouw van anderen dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
9. Ik zou willen dat men meer aandacht voor mijn rouw heeft.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
10. Ik heb het gevoel dat de rouw van anderen belangrijker gevonden wordt dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
11. Ik vind de rouw van anderen belangrijker dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
12. Ik heb het gevoel dat anderen zich ongemakkelijk voelen als ik over mijn rouw praat.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
13. Ik heb het gevoel dat anderen niet begrijpen waarom ik nog steeds met mijn rouw bezig ben.	☐	☐	☐	☐	☐	☐

	helemaal mee oneens	een beetje mee oneens	neutraal	een beetje mee eens	helemaal mee eens
14. Ik doe mij soms minder verdrietig voor dan ik ben.	☐	☐	☐	☐	☐
15. Ik zou willen dat men mijn rouw meer erkent.	☐	☐	☐	☐	☐
16. Anderen reageren ongevoelig op mijn verdriet.	☐	☐	☐	☐	☐
17. Anderen hebben weinig geduld met mij als ik mijn verdriet uit.	☐	☐	☐	☐	☐
18. Ik heb lang geen gelegenheid gehad om over mijn rouw te praten.	☐	☐	☐	☐	☐

F. VRAGEN OVER DE OMGEVING

*Nu volgen vragen die betrekking hebben op het gedrag van uw omgeving sinds het overlijden van uw broer of zus, vader of moeder. Er wordt telkens over 'men' gesproken. Het is de bedoeling dat u onder 'men' de mensen die het dichtst bij u staan verstaat. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meest op u van toepassing is.***

Gebeurt het wel eens dat men, met betrekking tot het overlijden:

	zelden of nooit	af en toe	regelmatig	erg vaak
1. u aanhaalt?	☐	☐	☐	☐
2. u een ruggesteuntje geeft?	☐	☐	☐	☐
3. u laat merken wat er van u verwacht wordt?	☐	☐	☐	☐
4. u opmontert / opvrolijkt?	☐	☐	☐	☐

	<i>zelden of nooit</i>	<i>af en toe</i>	<i>regelmatig</i>	<i>erg vaak</i>
5. u knuffels/liefkozingen geeft?	☐	☐	☐	☐
6. u een luisterend oor biedt?	☐	☐	☐	☐
7. u vraagt ergens aan mee te doen?	☐	☐	☐	☐
8. u goede raad geeft?	☐	☐	☐	☐
9. u zomaar opbelt of een praatje met u maakt?	☐	☐	☐	☐
10. u complimenten geeft?	☐	☐	☐	☐
11. u in vertrouwen neemt?	☐	☐	☐	☐
12. u om hulp vraagt?	☐	☐	☐	☐
13. u zegt dat u moet volhouden?	☐	☐	☐	☐
14. gezellig bij u op bezoek komt?	☐	☐	☐	☐
15. u hulp biedt in bijzondere gevallen, zoals bij ziekte,verhuizing, kinderen uitbesteden?	☐	☐	☐	☐
16. samen met u gaat winkelen, naar een film of wedstrijd gaat, of zomaar een dagje uit gaat?	☐	☐	☐	☐
17. genegenheid voor u toont?	☐	☐	☐	☐
18. u opbouwende kritiek geeft?	☐	☐	☐	☐
19. u troost?	☐	☐	☐	☐
20. u helpt uw problemen te verhelderen?	☐	☐	☐	☐
21. uw sterke punten naar voren haalt?	☐	☐	☐	☐
22. u praktische hulp biedt bij alledaagse dingen, zoals in het huishouden of bij een klusje?	☐	☐	☐	☐
23. u uitnodigt voor een feestje of etentje?	☐	☐	☐	☐
24. u gerust stelt?	☐	☐	☐	☐
25. koel reageert?	☐	☐	☐	☐
26. een afspraak met u niet nakomt?	☐	☐	☐	☐

	zelden of nooit	af en toe	regelmatig	erg vaak
27. afkeurende opmerkingen tegen u maakt?	☐	☐	☐	☐
28. u dingen verwijt?	☐	☐	☐	☐
29. u onrechtvaardig behandelt?	☐	☐	☐	☐
30. onredelijke eisen aan u stelt?	☐	☐	☐	☐
31. zich teveel met u bemoeit?	☐	☐	☐	☐

G. VRAGEN OVER UW WENSEN TEN AANZIEN VAN DE OMGEVING

*De volgende vragen zijn een herhaling van de vragen die u zojuist heeft beantwoord. Bij deze vragen gaat het erom in welke mate het gedrag en de reactie van mensen waar u mee omgaat, afwijkt van wat u zou wensen. Het is de bedoeling dat u bij de vragen denkt aan de mensen die het dichtst bij u staan. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste aansluit bij uw ervaring.***

De antwoordmogelijkheden zijn:

- mis ik; zou ik graag meer willen
- mis ik niet echt; maar het zou prettig zijn als het iets vaker gebeurde
- precies goed zo; ik zou niet vaker of minder vaak willen
- gebeurt te vaak; het zou prettig zijn als het minder vaak gebeurde

Wat vindt u van de mate waarin men, met betrekking tot het overlijden:

	mis ik	mis ik niet echt	precies goed zo	gebeurt te vaak
1. u aanhaalt?	☐	☐	☐	☐
2. u een ruggesteuntje geeft?	☐	☐	☐	☐
3. u laat merken wat er van u verwacht wordt?	☐	☐	☐	☐
4. u opmontert / opvrolijkt?	☐	☐	☐	☐
5. u knuffels/liefkozingen geeft?	☐	☐	☐	☐
6. u een luisterend oor biedt?	☐	☐	☐	☐
7. u vraagt ergens aan mee te doen?	☐	☐	☐	☐

	<i>mis ik</i>	<i>mis ik niet echt</i>	<i>precies goed zo</i>	<i>gebeurt te vaak</i>
8. u goede raad geeft?	☐	☐	☐	☐
9. u zomaar opbelt of een praatje met u maakt?	☐	☐	☐	☐
10. u complimenten geeft?	☐	☐	☐	☐
11. u in vertrouwen neemt?	☐	☐	☐	☐
12. u om hulp vraagt?	☐	☐	☐	☐
13. u zegt dat u moet volhouden?	☐	☐	☐	☐
14. gezellig bij u op bezoek komt?	☐	☐	☐	☐
15. u hulp biedt in bijzondere gevallen, zoals bij ziekte, verhuizing, kinderen uitbesteden?	☐	☐	☐	☐
16. samen met u gaat winkelen, naar een film of wedstrijd gaat, of zomaar een dagje uit gaat?	☐	☐	☐	☐
17. genegenheid voor u toont?	☐	☐	☐	☐
18. u opbouwende kritiek geeft?	☐	☐	☐	☐
19. u troost?	☐	☐	☐	☐
20. u helpt uw problemen te verhelderen?	☐	☐	☐	☐
21. uw sterke punten naar voren haalt?	☐	☐	☐	☐
22. u praktische hulp biedt bij alledaagse dingen, zoals in het huishouden of bij een klusje?	☐	☐	☐	☐
23. u uitnodigt voor een feestje of etentje?	☐	☐	☐	☐
24. u geruststelt?	☐	☐	☐	☐

H. VRAGEN OVER SOCIALE CONTACTEN

*Bij de onderstaande stellingen is het belangrijk te letten op het gevoel dat u heeft **sinds** het overlijden van uw broer of zus, vader of moeder. De stellingen hebben betrekking op sociale contacten. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op u van toepassing is.***

	helemaal mee oneens	een beetje mee oneens	neutraal	een beetje mee eens	helemaal mee eens
1. Ik voel me eenzaam, ook als ik onder mensen ben.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik heb een leuke vriendenkring.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik voel me vaak eenzaam.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik heb vrienden en kennissen met wie ik graag samen ben.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik kan bij mijn vrienden terecht voor hulp.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Ik heb geen vriend(en) die mij begrijpt/begrijpen, maar ik zou willen dat ik die wel had.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik heb vrienden met wie ik kan praten over de druk die ik ervaar in mijn leven.	☐	☐	☐	☐	☐

I. VRAGENLIJST: OMGAAN MET HET VERLIES (OPEN VRAGEN)

Onderstaande open vragen gaan over het omgaan met het verlies van uw broer of zus, vader of moeder. Gebruik zo nodig de achterkant van deze bladzijde om verder te schrijven.

1. Wat maakt(e) het omgaan met het verlies van uw broer of zus, vader of moeder makkelijker?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Wat maakt(e) het omgaan met het verlies van uw broer of zus, vader of moeder moeilijker

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

OPMERKINGEN

Wilt u zo vriendelijk zijn eventuele op- of aanmerkingen naar aanleiding van deze vragenlijst hieronder te noteren.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

EINDE VRAGENLIJST

Hartelijk dank voor uw deelname!